

WSTĘP

Małgorzata Krywult-Albańska

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

**Procesy demograficzne a problemy społeczne
współczesnego świata**

Procesy demograficzne we współczesnym świecie charakteryzuje rosnąca konwergencja – poszczególne kontynenty i regiony świata upodabniają się do siebie pod względem podstawowych wskaźników demograficznych. Choć w różnym tempie i często nie bez okresowych załamań (na przykład z powodu konfliktów zbrojnych, katastrof naturalnych czy epidemii), w większości obszarów świata rośnie przeciętne dalsze trwanie życia, zmniejsza się odsetek analfabetów, a także spada płodność kobiet, pociągając za sobą zmniejszenie przeciętnej wielkości gospodarstw domowych oraz przyczyniając się (obok wydłużenia życia ludzkiego) do postępującego starzenia się populacji. Wyjątkiem pozostaje kontynent afrykański, a zwłaszcza region Afryki Subsaharyjskiej, charakteryzujący się rekordowo niskim przeciętnym dalszym trwaniem życia (między innymi na skutek wciąż niewygaszonej epidemii HIV/AIDS) oraz bardzo wysoką dzietnością. Więcej niż co czwarty mieszkaniec Afryki głoduje lub jest niedożywiony, a w ostatnich miesiącach do katalogu plag nękających niektóre regiony tego kontynentu dołączyła epidemia eboli.

Procesy demograficznego upodabniania się poszczególnych kontynentów i krajów świata – pomijając te leżące na kontynencie afrykańskim – nasiliły się w ciągu ostatnich kilku dekad. Prowadzi to do powolnego zacierania się różnic między krajami globalnego Południa i globalnej Północy. Stopień zaawansowania różnorodnych procesów demograficznych jest w nich jednak zróżnicowany. Dotyczy to chociażby procesów starzenia się populacji. Problem ten dotyczy w największym stopniu zamożnych krajów Północy, w których dzietność utrzymuje się od dłuższego czasu poniżej poziomu zapewniającego prostą zastępowalność pokoleń i które stoją przed perspektywą depopulacji. Ubogie kraje Południa, z których część wciąż zмага się z bardzo szybkim przyrostem liczby ludności, zgodnie z aktualnymi prognozami w dłuższej perspektywie czasu będą także doświadczać starzenia się, wciąż jednak pozostają demograficznie młode. W tabeli 1 zestawiono wybrane wskaźniki demograficzne dla poszczególnych kontynentów oraz regionów świata, wyodrębnionych zgodnie z podziałami stosowanymi w publikacjach dotyczących kwestii ludnościowych Organizacji Narodów Zjednoczonych. Ilustruje ona utrzymujące się na świecie zróżnicowanie.

Tab. 1. Wybrane wskaźniki demograficzne dla poszczególnych regionów świata (według podziału ONZ), 2011

Obszar geograficzny	Liczba ludności (w mln)	Mediana wieku (w latach)	Ludność w wieku poniżej 15 lat (%)	Ludność w wieku 60 lat i więcej (%)	Tempo wzrostu liczby ludności (w skali roku)* (%)	Ludność miejska (%)	Przeciętne dalsze trwanie życia**	Współczynnik dzietności **
Świat	6 974	29.4	27	11	1.45	52.1	67.9	2.52
KWR	1 240	39.9	17	22	0.44	77.7	76.9	1.66
KR	5 734	27.2	29	9	1.71	46.5	65.9	2.67
KNPR	851	19.9	40	5	2.49	-	56.9	4.41
Inne KR	4 883	28.5	27	10	1.59	-	67.9	2.41
Afryka	1 046	19.8	40	6	2.49	39.6	55.2	4.64
Azja	4 207	29.5	26	10	1.51	45.0	69.0	2.28
Europa	739	40.3	15	22	0.21	72.9	75.4	1.53
Am. Łac. ***	597	27.9	27	10	1.61	79.1	73.4	2.30
Am. Płn.	348	37.3	20	19	1.01	82.2	78.2	2.03
Oceania	37	32.9	24	15	1.55	70.7	76.6	2.49

KWR = kraje wysoko rozwinięte (*more developed regions*), KR = kraje rozwijające się (*less developed regions*), KNPR = kraje o najniższym poziomie rozwoju (*least developed countries*), inne KR = inne kraje rozwijające się (*other less developed countries*)

* 1980-2011

** Szacunki dla lat 2005-2010

*** Ameryka Łacińska i Wyspy Karaibskie

Źródło: *World Population Prospects: The 2010 Revision*. New York: United Nations; *World Urbanization Prospects: The 2011 Revision*. New York: United Nations.

Nawiązując do danych zawartych w tabeli warto przywołać także wyniki ankiety przeprowadzonej wśród demografów z różnych regionów świata, w której jedno z pytań dotyczyło najważniejszych problemów demograficznych, z jakimi trzeba będzie się zmierzyć w ciągu następnych dwudziestu lat (Dalen, Henkens 2012)¹. Rozkład odpowiedzi był zróżnicowany w zależności od miejsca zamieszkania badanych, odzwierciedlając tym samym różnice pomiędzy poszczególnymi regionami świata pod względem sytuacji ludnościowej. I tak dla demografów z Europy i Ameryki Północnej najważniejszym problemem są starzenie się populacji oraz migracje, natomiast badacze z pozostałych kontynentów wskazują na znacznie szersze spektrum problemów: w Afryce jest to HIV/AIDS, umieralność niemowląt oraz urbanizacja; w Ameryce Południowej, podobnie jak w Azji, starzenie się, umieralność niemowląt oraz urbanizacja.

Prezentowany tom „*Studia Sociologica*” koncentruje się na sytuacji ludnościowej w krajach europejskich, jedynie dwa teksty omawiają problemy innych regionów świata. Problematyka tekstów zamieszczonych w tomie odzwierciedla zarazem rangę przypisywaną przez badaczy występującym tutaj kwestiom ludnościowym – aż pięć tekstów dotyka w jakiś sposób problematyki starzenia się ludności. Jednocześnie projektowi publikacji przyświecało dążenie do ukazania, w jaki sposób znajomość procesów demograficznych pozwala na lepsze zrozumienie problemów współczesnych społeczeństw, oraz w jaki sposób może przyczynić się do ich rozwiązania, zgodnie z założeniem, iż niemal każda istotna kwestia społeczna, ekonomiczna czy też polityczna posiada swój wymiar demograficzny.

W otwierającym tom artykule *Długoterminowa opieka domowa nad niesamodzielnymi seniorami w starzejącej się Europie* Krystyna Kluzowa przedstawia i wnikliwie analizuje dane sygnalizujące kierunek zmian w składzie ludności Europy według wieku. Świadczą one o postępującym procesie tak zwanego „podwójnego” starzenia się ludności, polegającego na powiększaniu się udziału osób w bardzo zaawansowanym, czyli sędziwym wieku, wśród wzrastającego w całej populacji odsetka osób zaliczanych do zbiorowości seniorów. Autorka omawia wyzwania związane z tym procesem, w szczególności potrzebę organizowania i rozwijania systemów opieki długoterminowej, zwłaszcza tej świadczonej w domach osób starszych. Przedstawia wybrane aspekty funkcjonowania tej formy opieki w krajach Unii Europejskiej, ze szczególnym uwzględnieniem Polski.

Starzenie się społeczeństw postrzegać można jako zagrożenie lub jako wyzwanie – przypomina o tym Monika Adamczyk w artykule *Proces starzenia się populacji szansą na wzmocnienie działalności wolontarystycznej i prywatnych przepływów międzypokoleniowych w społeczeństwie polskim*, powołując się na „kanoniczny” artykuł Piotra Szukalskiego z 2006 roku, w którym omawiane są te kwestie. Autorka zwraca uwagę, że osoby starsze posiadają niewykorzystane zasoby, natomiast ich aktywność może być źródłem korzyści społeczno-ekonomicznych – chodzi w szczególności o wolontariat i usługi międzypokoleniowe świadczone przez seniorów na rzecz środowiska i swoich najbliższych.

¹ Badania przeprowadzono w 2009 roku wśród 970 demografów zrzeszonych w IUSSP (*International Union for the Scientific Study of Population*) z wykorzystaniem ankiety internetowej. Badani stanowili 46% wszystkich członków tej międzynarodowej organizacji (tyle wyniosła stopa zwrotów) (Dalen, Henkens 2012; adres bibliograficzny w ostatnim tekście tomu).

„Siwienie” populacji stanowi wyzwanie dla szeregu instytucji społecznych, w tym także instytucji kultury. O tych ostatnich pisze w artykule *Starzenie się społeczeństwa a przyszłość muzeum* Elżbieta Nieroba. Autorka zwraca uwagę na fakt, iż obserwowane zmiany demograficzne wymuszają na muzeach dostosowanie swojej działalności do współpracy z nowymi grupami odbiorców – seniorami. Opierając się na danych empirycznych autorka wskazuje na braki, jakie występują w sferze owych dostosowań i formułuje rekomendacje, które mogłyby pomóc muzeom zredukować izolację i samotność seniorów, zwiększać ich poziom partycypacji.

W tekście Doroty Nowalskiej-Kapuścik *Demograficzne determinanty wzorów zachowań konsumpcyjnych. Uprzywilejowani czy marginalizowani – rozważania o sytuacji konsumentów „trzeciego wieku” w kontekście globalizacji rynku* znajdziemy interesujące rozważania teoretyczne dotyczące definicji pojęcia starości oraz sytuacji osób starszych w społeczeństwie konsumpcyjnym.

Niezwykle interesujący, z uwagi na solidne oparcie we wnikliwie przeanalizowanych danych empirycznych oraz z uwagi na swój wymiar praktyczny, jest z kolei artykuł Anny Prokop oraz Natalii Ożegalskiej-Łukasik *Marketing społeczny a stigmatyzacja osób starszych z demencją i depresją oraz ich rodzin w wybranych krajach Europy*. Koncentruje się on na problemach seniorów z zaburzeniami psychicznymi, głównie demencją i depresją. Jak piszą autorki, podwójne wykluczenie tej grupy jest związane ze stereotypami i negatywnymi postawami społecznymi, z jednej strony – wobec osób starszych oraz z drugiej strony – wobec osób chorujących psychicznie. W przełamywaniu tabu kulturowego w sferze trudności związanych z występowaniem zaburzeń psychicznych w grupie seniorów ważną rolę odgrywa marketing społeczny. Wykorzystując metodę analizy treści, autorki analizują materiały z kampanii społecznych dotyczących zdrowia psychicznego osób starszych prowadzonych w ostatnich latach w pięciu krajach Europy i na podstawie swoich analiz formułują rekomendacje w zakresie promocji zdrowia psychicznego osób starszych oraz poprawy stanu wiedzy i kształtowania pozytywnych postaw w społeczeństwach europejskich wobec seniorów z demencją lub depresją.

Problematyce zdrowia psychicznego poświęcony jest także kolejny artykuł w tomie, tym razem w kontekście migracji. W tekście *Zaburzenia psychiczne migrantów – analiza socjologiczna* Marzena Kruk sygnalizuje potrzebę podejmowania działań profilaktycznych oraz umożliwienia dostępu do leczenia osobom migrującym, które należą do grupy o podwyższonym ryzyku zachorowalności z uwagi na szereg zmian jakich doświadczają i często negatywne skutki migracji.

Artykuł Marii Abramovej oraz Galiny Goncharovej pt. *Indigenous minority peoples of Russia: the dynamics of national policy, transformation of family and marriage relations* porusza stosunkowo mało znaną w Polsce problematykę sytuacji ludnościowej w Rosji, koncentrując się na sytuacji rdzennych ludów Syberii – społeczeństw „najbardziej zagrożonych przez procesy zarówno spontaniczne, jak i kierowane polityką państwową, ulegających w dużym stopniu depopulacji, społecznej degradacji, amalgamacji i – w efekcie – wymieraniu”². Autorki przyjmują szeroką perspektywę historyczną, szukając źródeł aktualnych problemów demograficznych omawianej zbiorowości w polityce ludnościowej władz Rosji – najpierw carskiej, potem radzieckiej i teraz post-radzieckiej. Do poruszających wniosków prowadzi

² Fragment anonimowej recenzji artykułu.

analiza wpływu paternalistycznej polityki prowadzonej wobec mniejszości na ich kulturę i tradycyjny sposób życia: polityka ta doprowadziła do ubezwłasnowolnienia członków mniejszości (poprzez system zasiłków, wspierania na różne sposoby itp.), skutkując jednocześnie brutalnym zerwaniem ciągłości w zakresie socjalizacji dzieci, na skutek ich odrywania od rodziców. Odbiła się także tragicznie na relacjach w rodzinie i małżeństwie, co znalazło odzwierciedlenie w różnorodnych wskaźnikach demograficznych. Sytuacja ta przypomina tę doświadczaną przez ludy rdzenne także w innych regionach świata (Ameryka Północna, Australia). Chociaż można polemizować z wnioskami i rekomendacjami wysuwanymi przez same autorki artykułu, tekst ten stanowi pogłębioną analizę, opartą na różnorodnych źródłach, w tym własnych badaniach ilościowych.

Artykuł Antona Lisnika i Kataríny Greňovej pt. *Elimination of social inequalities as a prerequisite for reducing the risk of infectious diseases* zwraca uwagę na istotny problem społeczny większości współczesnych państw, jakim jest związek nierówności społecznych ze zdrowiem ludności. W świetle wielu prowadzonych w ostatnich latach badań oczywistym jest stwierdzenie, że to ostatnie zależy nie tyle od czynników biologicznych, co od poziomu dochodów, charakteru zatrudnienia czy poziomu wykształcenia. Świadectwem szczególnego upośledzenia niektórych społeczeństw oraz zbiorowości w ich obrębie są choroby zakaźne, które w państwach wysoko rozwiniętych zostały w dużej mierze wyeliminowane (na rzecz tak zwanych chorób cywilizacyjnych – głównie układu krążenia oraz nowotworów). Autorzy koncentrują się na zachorowaniach na gruźlicę na Słowacji, powszechnych zwłaszcza w zbiorowości romskiej, stanowiącej jedną z najbardziej narażonych na zachorowania na choroby zakaźne grup (obok m.in. migrantów i bezdomnych). Zwracają uwagę, iż źródłem tych chorób są właśnie społeczne nierówności, bez redukcji których trudno oczekiwać poprawy sytuacji zdrowotnej.

Ostatni artykuł, autorstwa redaktorki tomu – *Wzrost demograficzny a perspektywy wyżywienia ludności świata. Zarys problemu* – wykracza poza problematykę europejską, koncentrując się na globalnych problemach żywnościowych. Jego celem jest przedstawienie najważniejszych wątków pojawiających się w debacie na temat perspektyw wyżywienia ludności świata, zwłaszcza w kontekście nadal powszechnego głodu i niedożywienia. Przedmiotem zainteresowania są w szczególności przyczyny utrzymywania się tych ostatnich zjawisk, pomimo istnienia na Ziemi zasobów umożliwiających utrzymanie przy życiu nawet znacznie większej niż obecnie liczby ludzi.